

El Ghetto de Venècia: de reducte jueu a patrimoni cultural i recurs turístic



Jordi Tresserras
Universitat de Barcelona

Aquest article analitza el projecte de transformació del Ghetto de Venècia de reducte jueu i punt obscur de la ciutat, a producte cultural i turístic de primer ordre; un projecte en el qual hi han col·laborat tant la mateixa comunitat jueva veneciana com les diferents administracions públiques i institucions privades interessades en la conservació i promoció d'aquest patrimoni. Aquest estudi analitza aquesta transformació. Per a la seva delimitació, es va dur a terme una anàlisi documental de la informació generada per diferents institucions culturals i turístiques, així com entrevistes amb els actors mateixos, relacionats tant amb la recuperació com amb la posada en valor del patrimoni jueu de la ciutat de Venècia.

This article analyses the transformation of the Venice Ghetto from a Jewish redoubt and hidden corner of the city, into a cultural and tourist product of the first rank; a project that has counted on the collaboration of both the Venetian Jewish community and public administrations and private institutions interested in the conservation and promotion of this heritage. This study analyses this transformation. To do so, a documentary analysis was carried out of the information produced by different cultural and tourist industry bodies, together with interviews with those who were actively involved, related with the recuperation and revaluing of the Jewish heritage of the city of Venice.

El Vèneto és una de les regions més poblades d'Itàlia i un clar exemple de destinació turística madura, amb una taxa de creixement relativament estable però, alhora, un risc permanent de superació de les capacitats de càrrega. La ciutat de Venècia n'és el centre neuràlgic, sentimental i turístic. El 1987, tant la ciutat com la llacuna van ser incloses dins la Llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO. No obstant això, la població de la ciutat disminueix progressivament: de les 150.000 persones que vivien al centre històric el 1950, actualment hi resideixen menys de la meitat, de les quals un 34,7% són majors de seixanta anys. Conscient que no pot escapar del seu destí turístic –amb el qual viu una intensa relació d'amor i odi–, el pla estratègic de la regió vèneta planteja la diversificació i la presentació de nous productes, combinats o no amb els existents, dirigits a segments de mercat identificats prèviament. I Venècia és, evidentment, la destinació principal de la regió.

En el marc del seu pla estratègic actual, el govern municipal, el Comune de Venècia, va crear comissions com les anomenades *città della cultura* ('ciutat de la cultura') i *città del turismo* ('ciutat del turisme'). A més de constituir un atractiu turístic fonamental, la cultura es considera un valor afegit per als habitants de l'àrea metropolitana i per potenciar la ciutat entre els nous residents, ja siguin permanents o temporals (estudiants, investigadors, artistes, etc.). La promoció de Venècia va lligada a la seva posició de centre de producció cultural. A través d'una reinterpretació del sistema turístic, les accions del Comune s'han centrat en els productes oferts al turista (hotels, museus, espectacles, etc.) i en la demanda (promoció dirigida a segments i subsegments de mercat específics), així com en la seva connexió amb la ciutat i la ciutadania.

Les polítiques turístiques de la ciutat conceben el turisme cultural com un dels principals subsegments turístics locals: museus, exposicions temporals, espectacles i esdeveniments, visites de recreació històrica, itineraris temàtics, turisme religiós i rutes a la carta. En aquest sentit, les accions que es duen a terme actualment s'han centrat en l'enfortiment de les infraestructures i els serveis associats als productes descrits anteriorment. Cal destacar la reorganització del sistema museístic *marcià*

Anar més enllà del que és la imatge estereotipada de Venècia és l'objectiu que va dur el Comune di Venezia a iniciar l'estudi i la recuperació d'una part significativa del seu patrimoni historicocultural: el Ghetto de Venècia.

i la valoració d'altres pols culturals de la ciutat, com l'itinerari jueu (on l'atracció principal és el Ghetto, el lloc de confinament de la comunitat jueva veneciana a l'època moderna i contemporània) i les fortificacions de la zona continental (Terraferma), que permeten enriquir l'oferta amb noves especialitzacions i tematitzacions culturals de l'espai urbà.

Entre les celebracions urbanes més populars, destaquen el Carnaval Metropolità de Venècia, la *Regata Storica*, la *Festa della Sensa* i la *Festa del Redentore*. D'altra banda, hi ha la proposta de posar en marxa el projecte *Città della Musica*. Una altra iniciativa cada vegada més consolidada és Venezia Laboratorio di Cultura (www.veneziacultura.it), que neix com a resposta a la necessitat de coordinació entre les diverses institucions culturals de la ciutat, un dels grans centres històrics del món, i per rendibilitzar millor l'activitat individual de cadascuna d'elles.

Segons dades de COSES (2003), dels 50.000 llocs de treball del centre històric de Venècia, la cultura en genera 4.800 de directes i 1.250 d'associats, la qual cosa suposa el 12% de l'ocupació de la zona i un 4,3% del total del municipi de Venècia. El turisme genera uns 15.700 llocs de treball al centre històric.

El patrimoni jueu de Venècia té en el Ghetto un nou producte cultural, i alhora turisticocultural, basat en la recuperació del passat històric de la comunitat jueva de la ciutat. L'objectiu del projecte és recuperar i difondre l'herència jueva de Venècia, des dels orígens fins a l'actualitat; un exemple de convivència i clau de la identitat cultural.

Els destinataris d'aquest producte són els mateixos venecians, que disposen d'un nou producte per al consum cultural i educatiu, i els visitants del país i de l'estranger. Entre els destinataris internacionals, destaca especialment la comunitat jueva internacional, en el marc d'una nova indústria cultural creada per satisfer un turisme de qualitat que desitja retrobar les empremtes de les seves arrels.

El projecte de transformació del Ghetto en un producte cultural i turístic ha comptat amb el suport de la comunitat jueva de Venècia, de les administracions públiques i d'organismes privats interessats en la conservació i la difusió d'un llegat que



forma part de la identitat veneciana, així com en la creació d'un nou producte que permet diversificar i complementar l'oferta de la ciutat.

Per delimitar aquest estudi es va fer una anàlisi documental de la informació generada per diferents institucions culturals i turístiques relacionades tant amb la recuperació i la posada en valor del patrimoni jueu venecià com amb la ciutat de Venècia en general.

Una aproximació històrica a la comunitat jueva de Venècia

Avui en dia, la comunitat jueva viu repartida entre Venècia i la localitat veïna de Mestre, i no arriba als 500 membres. Al Ghetto tan sols hi viuen quatre famílies jueves. Tot i això, la comunitat va iniciar un procés per a la recuperació del patrimoni i la seva posada en valor a partir d'un projecte de museïtzació de l'espai urbà.

La presència jueva a la zona està documentada des de l'època de l'Imperi romà. Als grups procedents de l'Orient mediterrani se'ls haurien sumat, a l'edat mitjana, membres procedents de comunitats centreeuropees, als quals més tard s'haurien afegit els grups expulsats d'Espanya el 1492 i de Portugal el 1497, anomenats sefardites.¹

El 1252, els jueus que no estaven autoritzats a viure a la ciutat es van establir a l'illa de Sipanulunga, que més tard va passar a anomenar-se Giudecca. El 1290, els mercaders i prestadors jueus són autoritzats a fer les seves activitats al nucli urbà, encara que amb la condició de pagar un impost del

5% sobre totes les transaccions comercials d'importació i exportació. El 1385, se'ls permet establir-se a la ciutat i, un any més tard, s'estén un permís entre la *Serenissima* i la comunitat jueva establerta al voltant de la ciutat de la llacuna per a la construcció d'un cementiri a San Nicolò del Lido. Aquest document encara es conserva.

Els permisos i les prohibicions per a l'assentament dels jueus a la ciutat es van alternant, com també la implantació de símbols distintius externs. Fins i tot es produeixen incidents violents com els atacs de 1480 i 1506, en els quals van morir diversos membres de la comunitat. Finalment, pel decret de 26 de març de 1516, el govern de la república veneta estableix que els jueus hauran de viure en un àrea específica de la ciutat, i se'ls situa en una zona de foneries i fàbriques de canons, anomenades *geti* en venet. Se'ls obliga, entre d'altres coses, a dur un signe d'identificació extern i a gestionar els préstecs segons les taxes establertes per la *Serenissima*, ja que l'església cristiana prohibia aquesta activitat als fidels. A canvi, se'ls concedeix la llibertat de culte i la protecció en cas de conflicte armat. Els primers jueus que van seguir aquestes indicacions van ser els asquenassites,² procedents de l'Europa centreoriental. A causa de la seva pronunciació gutural del terme venecià *geto* –que, tal com s'ha comentat, correspon a “foneria”–, aquest es transforma en *ghetto* i es converteix en el terme utilitzat per designar els barris jueus europeus de l'època moderna i contemporània. Aquest espai de confinament es tancava a la nit, durant la qual diversos custodis cristians recorrien amb barca els canals circumdants per impedir possibles sortides nocturnes.

El Ghetto, especialment entre el 1500 i el 1600, viu una activitat cultural esponerosa, amb artistes com Bomberg, Bragadin, Giustinian i Vendramin; doctes rabins com Leon da Modena i Simone Luzzatto, i poetes com Sara Copio Sullam. En establir-se la llibertat de culte el 1516, les diverses comunitats jueves van poder organitzar-se en “universitat”, és a dir, en una petita entitat autònoma amb administració, sinagoga i rabí propis. És llavors que es construeixen els llocs d'estudi i oració (*Midrashim*), així com les cinc sinagogues majors (*Scuole*). Entre 1528 i 1529, es va construir la Scuola Grande Tedes-

ca,³ la sinagoga alemanya, i entre 1531 i 1532, la Scuola Canton, que possiblement rep aquesta denominació pel terme venet “canton”, que vol dir “cantonada”. Tots dos temples eren de ritu asquenassita i estaven destinats a la comunitat d'origen centreeuropeu. El 1538, els comerciants levantins van construir la Scuola Levantina al Ghetto Vecchio i, pocs anys després, el 1550, els jueus expulsats d'Espanya i de Portugal van aixecar la més gran de les sinagogues venecianes: la Scuola Spagnola o Ponentina. Totes dues eren de ritu sefardita. L'última que es va construir, més simple que la resta, va ser la Scuola Italiana, enllestida el 1575.

Durant el primer terç del segle XVIII, les sinagogues pateixen tot un seguit de reformes que es corresponen amb la *boiserie* barroca, malgrat la crisi de la *Serenissima*. La llei de 1726 atorga als jueus, per mitjà del pagament de 500 ducats l'any, tant el dret a la ciutadania com el de pertànyer a la comunitat israelita. La població jueva passa de 4.800 persones el 1665 a 1.700 persones el 1766, ja que diverses famílies, algunes de les quals eren molt influents i tenien un gran poder econòmic, marxen cap a Livorno, el port principal de sortida cap a les colònies americanes.

El 1797, la conquesta napoleònica allibera els jueus després de gairebé tres-cents anys de reclusió al Ghetto. Aleshores es decreta la fi de la segregació i l'equiparació dels jueus amb la resta de ciutadans. No obstant això, els jueus no van poder assaborir el gust de la llibertat perquè, quan Venècia va passar a domini austríac arran del Tractat de

1. *Sefardita* és el nom que reben els jueus expulsats de Portugal i dels antics regnes que van configurar Espanya, així com els seus descendents. Malgrat que alguns autors adverteixen que aquest apel·latiu s'atribuïa especialment a les comunitats que vivien als territoris musulmans de la península i que, després de l'anomenada “Reconquesta”, no es va utilitzar per referir-se a totes les comunitats dels regnes cristians, ha servit com a distintiu de les comunitats jueves procedents de la península Ibèrica.

2. A la literatura rabínica medieval, el terme “asquenassita” s'utilitzava per designar l'Europa central, en particular Alemanya. Actualment, es fa servir per designar els jueus procedents d'aquests territoris i els seus descendents.

3. *Quando l'edificio fu fondato la data era 1528-9 e fu riedificato nel 1731-3.*

Campoformio, van haver de tornar al Ghetto. Cinquanta anys més tard, les portes es van obrir definitivament i les sinagogues, amb les seves institucions públiques i assistencials, el puntal de la comunitat, van entrar en decadència després del despoblament del Ghetto i de la crisi consegüent del sistema.

Entre mitjans i finals del segle XIX, es torna a produir un acostament a la comunitat i es fan noves reformes a les dues sinagogues asquenassites i a la sinagoga sefardita més gran, la Scuola Spagnola. En aquesta última s'introdueix l'orgue, que implica un canvi dràstic en la forma de culte.

Amb la Primera Guerra Mundial, els apartaments de la comunitat s'omplen d'exiliats i, el 1917, cessen definitivament les activitats de culte a les sinagogues asquenassites, que han romàs tancades fins a la seva reobertura en el marc dels programes impulsats per la comunitat des del Museo Ebraico.

El 1938, amb la promulgació de la legislació racial feixista de Mussolini, els jueus van ser privats dels seus drets civils i es va iniciar la persecució nazi-feixista que va suposar la deportació als camps d'extermini de 204 persones, de les quals només van sobreviure 8.

Amb el naixement de la República Italiana arriba la llibertat de culte. El 1989, es va establir un acord entre l'Estat i la comunitat jueva d'Itàlia que garanteix als jueus la possibilitat d'exercir tots els drets i deures com a ciutadans italians, alhora que mantenen les seves creences i els seus costums.

L'oferta turística al Ghetto

El Ghetto venecià corre el mateix risc que la ciutat de Venècia: convertir-se únicament en un espai museïtzat, tematitzat, però poc poblat. L'àrea urbana presenta una trama atractiva, amb espais centrals envoltats d'edificis alts que permeten fer-se una idea de la necessitat d'espai d'una població confinada a un espai delimitat. La denominació de "Ghetto Nuovo" sorgeix del fet que el primer assentament jueu es trobava sobre l'espai d'una foneria nova. El "Ghetto Vecchio" obeeix a l'ampliació posterior a l'any 1541 sobre una foneria antiga, i el "Ghetto Novissimo" correspon a l'última expansió de 1633.

Campo del Ghetto Nuovo

El Ghetto Nuovo consisteix en una plaça gran envoltada de blocs de pisos molt alts. Les sinagogues es van construir en els pisos superiors dels edificis, seguint els preceptes religiosos que impedeixen que hi hagi obstacles entre la congregació i el cel. En aquesta zona es troba la secretaria de la Comunitat, la biblioteca-arxiu Renato Maestro, el Museo Ebraico di Venezia, tres sinagogues (la Scuola Tedesca i la Scuola Canton, de ritu asquenassita, i la Scuola Italiana) i el Banco Rosso, una institució de préstec famosa perquè Shylock, el protagonista d'*El mercader de Venècia* de Shakespeare, hi treballava.

Tot i que presenta algunes característiques particulars, l'arquitectura de les sinagogues vènetes segueix les normes de construcció habituals d'aquest tipus d'edificis: l'Aarón Hakodesh, amb l'arca sagrada del Tabernacle que guarda els rotllos de la Llei (la Torà, constituïda pels cinc primers llibres de la Bíblia –o Pentateuc– escrits en hebreu arcaic sobre pergami), orientat cap a Jerusalem; el Ner Tamid (flama eterna), la llum sempre encesa davant l'arca; el púlpit o estrada sobre una plataforma elevada (*bimà* o *tevà*, segons la denominació sefardita), on es llegeix la Torà davant de la congregació; un petit faristol de lectura des d'on es presideix i s'anima el servei i des d'on el rabí prega; seients per a la congregació, etc. Per tradició, els homes i les dones s'asseuen en zones separades. Les dones solien estar situades al pis superior, en una tribuna. El canelobre de set braços (*menorà*) és un altre signe habitual del culte.

L'arquitectura de les sinagogues del Ghetto està determinada per la restricció que representa el territori delimitat pels canals, per l'orientació tradicional obligada de la pregària i per l'ús de la tribuna sobreelevada (o matroneu). Les sinagogues del Ghetto, amb l'excepció de la sinagoga alemanya, es van construir seguint el sistema d'un eix central (als costats del qual s'asseu el públic) on es troben l'Aarón Hakodesh i la *bimà*. Si bé aquest model s'ha atribuït a les sinagogues sefardites, a Venècia apareix documentat en una sinagoga asquenassita, possiblement per la influència arquitectònica de les sinagogues existents abans de la concentració al Ghetto, o per influència provençal, una zona

*El gueto està esdevenint un nou producte cultural
que té la seva base en la recuperació del passat històric
de la comunitat jueva de Venècia.*



amb la qual es mantenien contactes intensos, com demostren les sinagogues de Cavaillon o Carpentras.

En el cas de la Scuola Grande Tedesca, destaca el púlpit central –des del qual es reciten les pregàries i es llegeix el Talmud–, que recorda els púlpits amb dosser utilitzats a les ciutats nord-europees des de l'edat mitjana fins al Renaixement. Inicada el 1528 al cinquè pis de l'edifici, constitueix la sinagoga més antiga del Ghetto i ha estat objecte de restauracions successives. Al costat hi té la sinagoga Canton, construïda el 1531 i que va servir de centre als jueus d'Alemanya, França i Suïssa. Està restaurada i s'utilitza per a la celebració de bodes pel ritu asquenasa. La sinagoga italiana, construïda el 1575, era utilitzada pels italians procedents del sud i del centre de la península. Actualment, és l'hotel Locanda del Ghetto.

La biblioteca-arxiu Renato Maestro es va fundar el 1981 com un centre documental especialitzat en la història de la comunitat jueva veneciana, especialment entre el segle XVI i l'actualitat. Està oberta al públic els dimarts i els dijous de 14.00 h a 18.30 h i els dimecres de 9.00 h a 13.00 h. També s'hi pot sol·licitar l'accés els dilluns i els divendres al matí i una tarda al mes.

El Museo Ebraico va ser fundat el 1953 per voluntat de la Comunità Ebraica di Venezia. La seva col·lecció se centra en objectes domèstics i litúrgics (procedents majoritàriament de les sinagogues del Ghetto), contractes nupcials (*ketubot*), i teixits i objectes de plata de diverses manufactures i procedències. El 1986 se'n va inaugurar l'emplaça-

ment actual a l'edifici de la Scuola Grande Tedesca com a primera fase d'un projecte que preveu la creació d'una única àrea museïtzada de les tres sinagogues del Ghetto Nuovo i l'obertura al públic d'algunes sales noves d'exposicions. El 1990, la gestió del Museo Ebraico es va cedir a la cooperativa Codess Cultura, cosa que va permetre la visita pública de les sinagogues localitzades entre el Ghetto Vecchio i el Nuovo a partir d'un programa de visites guiades que surten del museu. El 1996 es va fer el projecte i la restauració d'un establiment fabril en desús, adjacent al local seu del museu i de la sinagoga, per situar-hi una cafeteria *kasher*⁴ (Cafetteria del Museo Ebraico) i una llibreria especialitzada en art jueu (Alef), així com per millorar la gestió del flux turístic i controlar els accessos i la circulació interna de l'àrea museïtzada.

Al Campo del Ghetto Nuovo es troba també la galeria d'art Ikona (www.ikonavenezia.com), fundada per Ziva Kraus el 1979.

Ghetto Vecchio

En aquest sector del barri jueu venecià hi ha el despatx rabínic, les dues sinagogues sefardites en actiu, el centre social (Casa di Riposo Israelitica) i, al costat, un forn de pa i alhora punt de venda de productes *kasher* que també atén encàrrecs i que treballa sota la supervisió rabínica.

La Casa di Riposo Israelitica, construïda el 1890, pot allotjar 10 persones, especialment visitants i viatgers, i també subministra menjar *kasher*. A tots dos costats de la casa es van construir els memorials de l'Holocaust, obra de l'escultor Arbib Blatas. Els nazis van agrupar els jueus a la plaça per deportar-los. Un dels monuments és un plafó de bronze que plasma "l'últim tren", i l'altre, també de bronze, mostra la brutalitat de l'atac als jueus per part dels nazis. Tots dos són un homenatge a la *Shoah*.

A l'anomenat Campiello delle Scuole es troben les dues sinagogues de ritu sefardita, les úniques que es mantenen en actiu. La Scuola Spagnola o Ponentina es va construir el 1550 com a centre del barri jueu espanyol-portuguès. L'obra s'atribueix

⁴. *Kasher* o *kosher*, de l'hebreu "pur", "apte". S'aplica especialment als aliments i a la manera de preparar-los segons les prescripcions de la llei (Halajà)

La nova indústria cultural, basada en un turisme de qualitat, és, a més dels mateixos habitants de la ciutat, el primer destinatari del redescobriment de les arrels jueves de Venècia.



a Baldassare Longhena, l'arquitecte de la *Chiesa della Salute*. L'interior està més ornamentat que el de la sinagoga Levantina i conté tres grans canelobres de dotze braços, així com una gelosia llavorada. També destaca l'orgue que es va construir el 1893 malgrat l'hostilitat dels rabins més ortodoxes. Aquesta sinagoga pot ser una de les úniques del món que ha fet els seus serveis pràcticament de forma ininterrompuda des de 1550 fins a l'actualitat. Funciona des de Pasqua (*Pessah*) fins a l'estiu.

La sinagoga Levantina va ser construïda pels descendents de jueus procedents de l'Orient mediterrani. Destaquen els dos lampadaris de dotze braços i una ornamentada *tevà* de fusta. Actualment, s'utilitza per al servei religiós d'estiu a Pasqua. Al costat d'aquesta sinagoga es troba la *Calle del Forn*, on hi ha un forn que encara s'utilitza per a l'elaboració de *matzà*.⁵ En aquesta zona es troba també la casa d'estudi (*bet midrash*) de Leon da Modena i la Midrash Vivante, construïda el 1853.

Ghetto Novissimo

Correspon a la darrera ampliació del Ghetto. Destaquen unes quantes *mezuzot*, petites cavitats localitzades als llindars de les portes d'alguns edificis, on es guardava un pergami amb un paràgraf bíblic (Deuteronomi 6:9) ficat a dins d'un estoig.

Els cementiris jueus del Lido

El terreny per a la construcció del primer cementiri jueu al Lido va ser concedit el 1386 al costat d'una vinya adjacent al monestir benedictí de San Nicolò di Mira. Aquesta necròpolis es va mantenir

activa fins que, el 1774, es va obrir un nou cementiri al costat que encara segueix actiu. Al cementiri vell s'ha documentat la tomba més antiga, que pertany a Samuel, fill de Samsó, i que data de l'any 1389, dècades abans de les primeres evidències del famós cementiri jueu de Praga. També s'hi poden trobar les tombes del rabí Leon da Modena (1571-1648), una de les figures principals del judaisme italià del Renaixement, la poetessa Sara Sullam (-1641) o el gramàtic Elia Levita (1469-1549). Destaca una làpida que mostra la inscripció "Jueus 1631" en al·lusió a un nombre indeterminat de membres de la comunitat jueva que van morir a causa de les plagues que van assolir Venècia entre 1630 i 1631. Els funerals se celebraven en combois de gòndoles que navegaven des del Ghetto fins a l'extrem nord-est de Venècia.

A finals del segle XVIII, el cementiri vell va quedar abandonat per causa de l'obertura del nou cementiri en una àrea adjacent. Els escriptors Byron i Shelley havien quedat impressionats davant l'aspecte desolador d'aquell espai. El 1929, amb motiu de la construcció d'una via, prop de 300 tombes van resultar afectades. Durant les intervencions arqueològiques fetes entre 1998 i 1999, es van identificar dos nivells de tombes. Mentre que les del nivell superior estaven disposades de manera desordenada i pertanyien a èpoques diferents, les dels estrats inferiors presentaven una ordenació cronològica. Fins ara, s'han identificat prop d'un miler de làpides i fragments, corresponents majoritàriament als segles XVI i XVII.

Altres punts d'interès

Destaquen també altres llocs que se solen incloure en les visites turístiques de temàtica jueva o enfocades especialment al turisme jueu, ja sigui nacional o internacional. El punt d'interès més visitat és la pedra que duu gravada l'estrella de David i que es troba a la basílica de Sant Marc. Diu la llegenda que la pedra va arribar a Venècia procedent del temple de Jerusalem. Al damunt hi té un mosaic dedicat a Moisès. A l'edifici de la basílica es conserven també altres mosaics dedicats a Salomó, Josep i Abraham. Al Palau Ducal, al costat de Sant Marc, es conserven estàtues del rei Salomó i d'altres figures bíbliques.

La gestió dels recursos culturals i/o turístics al Ghetto

La Comunità Ebraica di Venezia.

La Comunità Ebraica di Venezia (www.venice-ghetto.com) conserva al Campo del Ghetto Nuovo la secretaria de la Comunitat, la biblioteca-arxiu Renato Maestro, el Museo Ebraico i tres de les antigues sinagogues. Al Campo del Ghetto Vecchio, hi conserva el despatx rabínic, les dues sinagogues sefardites en actiu, el centre social, el forn *kasher* que treballa sota la supervisió rabínica i un servei de menjars que ofereix la comunitat per als jueus ortodoxos que visiten la ciutat. Al Lido hi conserva tant el cementiri històric com el nou. La comunitat, malgrat que és reduïda, manté una activitat social i cultural important. Entre els serveis i les accions que duu a terme destaquen:

- Una llar d'infants.
- Un servei d'educació infantil (*Talmud Torà*), abans i després de l'edat del bar *mitzvà*.⁶
- Un programa d'educació contínua per a adults amb ensenyament d'hebreu, tradicions i textos sagrats.
- Un Comitè Cultural que organitza esdeveniments com lectures, concerts, obres de teatre i la celebració de la Jornada d'Estudi sobre Cultura Jueva, amb la presència de convidats nacionals i internacionals, que ja compta més de 25 edicions.
- Un Comitè Educatiu que organitza trobades i exposicions al Ghetto i als centres educatius venecians per informar professors i alumnes d'edats diferents sobre la història i la cultura jueves, així com sobre l'antisemitisme. Un dels representants coopera amb el Centre per a la Pau del govern de la ciutat de Venècia en un projecte d'educació multicultural.
- Assistència social i religiosa, especialment a través de la Casa di Riposo, que ofereix atenció als membres de la tercera edat, així com aliments *kasher* i allotjament.
- El Cuore e Concordia, un cercle jueu venecià creat a finals del segle XIX per ajudar les persones necessitades. Per a l'obtenció de fons organitzen el *Séder* (sopar) de Pasqua, que reuneixen unes 200 persones.

- L'Adei-Wizo, que organitza activitats per a les dones: lectures setmanals, mercats de caritat i operacions de recollida de fons per a israelites, jueus i no necessitats.
- El centre per a joves CGE, que organitza trobades i reunions socials setmanals.
- L'associació "Amics d'Alyn", que recull fons per a l'Hospital de Jerusalem per a nens jueus i àrabs discapacitats.
- L'entitat políticament activa Ahad Ha'Am – Jueus per a la Pau, que promou la pau a l'Orient Mitjà a partir de lectures i debats organitzats.
- Les associacions Keren Kayemeth i Keren Hayesod, que recullen fons per a Israel.

En relació amb el patrimoni cultural, la comunitat va iniciar un seguit d'accions que, actualment, es troben emmarcades dins el projecte Museu i Centre de Cultura Jueva al Ghetto de Venècia, que té el suport d'un equip de voluntaris amb l'objectiu de:

- Descobrir el llegat cultural i històric del Ghetto.
- Promoure el patrimoni cultural, històric i artístic i desenvolupar un turisme de qualitat a Venècia.
- Revitalitzar la comunitat jueva.

La Comunità Ebraica di Venezia es va veure beneficiada pel pla impulsat per la UNESCO des del 1996 per a la restauració i la preservació del patrimoni de Venècia. Aquest pla va dur més de 50 organitzacions privades a crear els International Private Committees for the Safeguarding of Venice (Comitès Internacionals Privats per a la Salvaguarda de Venècia).

El maig de 1971, un grup de persones va crear a Milà el Comitato per il Centro Storico Ebraico di Venezia. Gràcies a aquest organisme, s'han dut a terme algunes accions al Ghetto en col·laboració amb la Soprintendenza Ai Monumenti i amb el

5. La *matzà* és un pa sense llevat que es menja durant la Pasqua (*Pessah*).

6. Cerimònia religiosa que fan els nois als tretze anys i per la qual assumeixen la responsabilitat de complir els preceptes del judaisme (*mitzvot*). Majoria d'edat religiosa d'un nen.

La comunitat jueva de Venècia, malgrat que és reduïda, manté una activitat social i cultural destacada per tal de conservar la memòria i les arrels de la presència jueva a la ciutat, tot preservant i promocionant el Ghetto Vecchio, el Novíssimo o el cementiri jueu del Lido.

suport d'administracions públiques i institucions privades: la sala Moses Montefiore; la sinagoga Levantina, finançada per Save Venice Inc.; la sinagoga alemanya, amb una primera intervenció a càrrec dels fons del Deutscher Koordinierungsrat de Frankfurt i del Comité Italiano per Venezia, i una segona intervenció a càrrec de Save Venice Inc.; la sinagoga Spagnola; la biblioteca, finançada amb fons municipals, del govern regional del Vèneto i de la Biblioteca Nazionale Marciana; el Museu Jueu; la sinagoga Canton, amb el suport del Fons del Patrimoni Mundial, el Centre Europeu per a la Formació de l'Artesanat i la Isola di San Servolo; la sinagoga italiana, amb el suport del Comune di Venezia, de la Província i de l'Estat; el Midrash de Leon de Modena, el Midrash Vivante i el vell cementiri jueu.

Pel que fa al primer cementiri del Lido, el 1983 es va restaurar la làpida d'Elia Levita i, entre 1996 i 1997, se'n van restaurar cinc més i es va fer una planimetria, així com una catalogació i un estudi de les làpides. Entre 1998 i 1999 es va emprendre la recuperació integral de l'antic cementiri jueu de San Nicolò del Lido. El cost del projecte va ascendir a 760 milions de lires (392.507,243 euros) que es van finançar amb fons públic, amb aportacions de la *Regione* i del *Comune* per valor de gairebé 300 milions de lires (154.937,069 euros), i amb fons del consorci dels comitès privats liderats per Save Venice Inc. amb el suport de la Steve and Alida Brill Scheuer Foundation. La resta es va finançar amb les aportacions de l'Ottenstein Family Foundation, la família Frederick Rose, Susan i Elihu Rose, la Gimprich Family Foundation, el Fons del Patrimoni Mundial, la Venice in Peril (VIP) Fund i el Comitato per il Centro Storico Ebraico di Venezia. El programa va incloure el drenatge de la zona de maresmes, les prospeccions amb georadar per a la identificació de les tombes i l'excavació arqueològica, la restauració i la reubicació parcial de centenars de làpides de diferents cronologies i la rehabilitació gradual de la vegetació, que va rebre un nou suport l'any 2002. El cementiri va ser inaugurat el 13 d'octubre de 1999 per l'alcalde mateix, Massimo Cacciari.

L'any 2001, la Llei regional de 29 de novembre de 2001, n.33 (BUR n. 109/2001), va aprovar un



pressupost especial d'intervencions extraordinàries en favor de la cultura i el museu jueus al Ghetto de Venècia que implica una aportació per part de la regió del Vèneto de 600 milions de lires (309.874,139 d'euros)⁷ per a la renovació dels locals del museu i per a la promoció i la valoració del patrimoni artístic, religiós i cultural de la comunitat jueva. Primer es va concedir el 60% del pressupost i, la resta, després de presentar les despeses efectuades. 500 milions de lires (258.228,449 euros) es van destinar a la renovació i l'ampliació dels locals del Museo Ebraico, i els 100 milions restants (51.645,689 euros), a la promoció i la valoració de la cultura jueva. Com a element significatiu, cal destacar que no es va obtenir cap vot contrari a la proposta de llei, tot i que hi va haver algunes absències.

Codess Cultura

L'any 1990, la Comunitat Ebraica di Venezia va cedir la gestió del Museo Ebraico di Venezia i el programa de visites guiades a les sinagogues (que es fa des del mateix museu) i al cementiri vell del Lido, a l'empresa Codess Cultura (www.codess-cultura.it). Aquesta empresa havia iniciat les seves activitats el 1986 com a branca cultural de Codess, Società Cooperativa dei Servizi Sociali, creada a Venècia el 1979 i establerta actualment a la Itàlia central i septentrional, especialment a Torí, Milà, Verona, Udine i Bolonya. L'1 de gener de 2000, per mitjà d'una operació d'escissió, Codess Cultura, Società Cooperativa a r.l. va prosseguir de forma autònoma les seves activitats, que se centren bàsicament en la recuperació, tutela i valoració del

patrimoni històric artístic. La facturació anual de l'empresa, que compta amb un centenar de socis estables, és de 3,7 milions d'euros.

Des de l'any 1990, la gestió del Museo Ebraico di Venezia per part de Codess Cultura es regula per convenis amb la comunitat jueva veneciana que es renoven periòdicament i que, al principi, eren anuals. Al centre museístic hi ha també la Caffetteria del Museo Ebraico i Alef, la botiga-llibreria especialitzada en art jueu. La gestió del museu aporta a la cooperativa un 20% de la facturació generada pels diferents productes i serveis. Arran de la gestió de Codess, al Museo Ebraico de tres persones que hi treballaven el 1990 van passar a dotze el 1997. Tres de les sinagogues estan obertes al públic gràcies a les visites guiades pel Ghetto organitzades des del museu, que tenen lloc cada hora a partir de les 10.30 h i es fan en italià i en anglès. Segons l'horari, l'última visita es fa a les 17.30 h o a les 15.30 h i és possible que, per motius de culte, l'última vista del divendres s'escurci o s'elimini. Amb reserva prèvia, les visites també es poden fer en alemany, francès i espanyol.

A l'hivern, les visites guiades a l'antic cementiri jueu es fan el diumenge a les 14.30 h però, amb reserva prèvia, és possible fer-les un altre dia de la setmana. A l'estiu, les visites s'ofereixen també el dimecres a la mateixa hora. La resta de dies es pot visitar el cementiri concertant-ne la visita al Museo Ebraico. El museu, les sinagogues i el cementiri romanen tancats el dissabte i les festivitats jueves, com també el 25 de desembre, l'1 de gener i l'1 de maig.

La comunitat Lubavitch

L'establiment d'un Beit Jabad per part dels Lubavitch el 1991 es va fer amb la idea de revitalitzar el Ghetto. Aquest moviment ortodox, originat al barri novaiorquès de Brooklyn, està reconegut a Itàlia des de 1986 pel decret del president Petino, que reconeix la personalitat jurídica en tant que ens moral a l'associació Merkos L'Inyonei Chinuch, Centro per l'Educazione Ebraica, que controla les activitats del moviment Jabad Lubavitch especialment a Milà, Roma, Bolonya, Florència, Venècia i Trieste. Les accions del Beit Jabad s'adrecen a la comunitat jueva de Venècia i de les zones limítro-

fes (Pàdua, Verona, Màntua), així com als milers de turistes jueus de nacionalitats diverses que transiten per la llacuna. Els Lubavitch dirigeixen una *jeshivà*, la primera escola rabínica oberta a Itàlia després de gairebé 200 anys, que també funciona com a sinagoga, llibreria i botiga de productes jueus, alhora que regenta l'únic restaurant kasher de la ciutat: el Gam Gam. El Beit Jabad funciona també com un centre d'informació turística del Ghetto. Entre les activitats més destacades, cal esmentar la festivitat en què la Sucà⁸ o la Menorà de Janucà⁹ recorre els canals amb barca.

El Gam Gam, ubicat a les portes del Ghetto Nuovo, prop del Ponte delle Guglie a Cannaregio, és l'únic restaurant *kasher* de Venècia obert al públic. Funciona de diumenge a dijous, de 12.30 h a 22.00 h, i els divendres de 12.30 h a 14.00 h. És molt popular entre els turistes jueus i entre els venecians que volen gaudir de la cuina mediterrània, especialment de plats italians i israelites. Els aliments s'importen bàsicament de França, que disposa d'una indústria alimentària *kasher* dirigida especialment al mercat de l'Europa Occidental. El Gam Gam va néixer com un restaurant xinès *kasher*, però aviat va canviar el tipus de cuina per elaborar plats mediterranis.

Els cambrers fan festa el cap de setmana. El rabí Banin i la seva dona, després dels serveis del sàbat¹⁰ a la sinagoga *jeshivà* del Ghetto, conviden tots els assistents al seu restaurant. El sopar s'ofereix de forma gratuïta a centenars d'assistents, i tothom és tractat com si fos un convidat d'honor. El matrimoni Banin i els alumnes de l'escola rabínica es fiquen a la cuina i, amb l'ajuda del xef, preparen amanides, sopa, pollastre, arròs i pastissos per als assistents. Reben centenars de missatges electrò-

7. 1 euro = 1.936,27 lires italianes.

8. La Sucà és la cabana que s'utilitza durant la festivitat del Sucot, la festa de les cabanes, que se celebra a la tardor, cinc dies després del Iom Kippur (el dia del perdó), i que recorda les peregrinacions arran de la sortida d'Egipte.

9. La Janucà és la festa de les lluminàries, que se celebra durant vuit dies al desembre en commemoració de la victòria dels macabeus i del miracle del canelobre de vuit braços (*janukià*), que s'ha convertit en el símbol d'aquesta festivitat.

nics i trucades de gent que els sol·licita informació o els comunica que anirà a visitar-los. El restaurant Gam Gam es converteix en el menjador del matrimoni Banin. L'objectiu d'aquesta iniciativa és, per als Lubavitch, crear un espai de trobada entre jueus (religiosos o no) on menjar *kasher* en un ambient de sàbat, recitant el *kidush* i entonant cànctics. Quan el temps ho permet, els sopars es fan al costat del canal i poden durar fins les 3 de la matinada o fins que els veïns ho aguantin. El rabí Banin estima que, cada any, uns 10.000 turistes jueus que visiten el Ghetto mengen al Gam Gam. L'establiment dels Lubavitch al Ghetto no ha estat exempt de polèmica ni al si de la comunitat jueva veneciana ni entre la població de l'àrea de la llacuna.¹¹

Contràriament al que es pensa, les institucions Jabad com la de Venècia s'autofinancen amb els recursos generats. En aquest cas, amb les donacions que reben dels "convidats" als sopars del sàbat i amb els viatges de recollida de fons que fa el matrimoni Banin als Estats Units. Als sopars es reparteix un fullet per col·lectar fons per a la construcció d'una escola i un bany ritual. El restaurant, tot i que presenta uns preus raonables i, segons la comunitat Lubavitch, es basa en la filosofia que el jueu que vulgui menjar *kasher* en pugui menjar, genera beneficis que contribueixen al finançament de les activitats del grup.

Locanda del Ghetto

El desembre de 2001 es va inaugurar a la Scuola Italiana (una de les cinc sinagogues del Ghetto) un hotel de tres estrelles: l'Alloggi Locanda del Ghetto, situat al Ghetto Nuovo. L'edifici data del segle xv, tot i que va ser reestructurat al segle xvi per a la construcció de la sinagoga. Algunes habitacions conserven la decoració original.

David's Shop

Aquesta botiga especialista en art jueu ofereix diversos productes com ara figures de vidre de Murano, *mezuzot*, copes de *kidush*, *janukiot*... i fins i tot imants per a la nevera. També comercialitza els seus productes a través d'Internet: www.davidshop.com.

La demanda: els visitants del Ghetto

Es calcula que, durant el dia, per Venècia circulen unes 152.000 persones, de les quals 35.600 són turistes. Aquestes xifres proporcionen unes dades que permeten estimar que, al cap de l'any, es produeix un trànsit de prop d'onze milions de visitants. Segons les dades de l'any 2002, el centre històric de Venècia va rebre 1.481.730 turistes que van pernoctar a la ciutat (un 4,70% menys que l'any 2001) i 3.587.214 visitants (un 3,66% menys que l'any 2001). Els turistes que fan nit a Venècia representen només el 30,8% del total, mentre que el 69,2% restant es limita a passar el dia a la ciutat. Almenys un 60% dels turistes que hi pernocten arriben en viatges organitzats (es calcula que cada dia arriben al centre de Venècia entre 180 i 190 autocars). Aquests visitants tendeixen a concentrar-se en un nombre reduït d'atraccions.

Pel que fa a la despesa dels turistes, cal destacar que els extracomunitaris (especialment els nord-americans i els japonesos) són els que gasten més al centre històric. Per aquest motiu, el 2002 es va notar l'impacte de la disminució del turisme nord-americà a tot Itàlia, a conseqüència dels atemptats de l'11-S. En part, però, aquesta disminució es va veure compensada per l'increment del turisme japonès. Segons el Ciset (2001), els ingressos estimats que genera el turisme a la província de Venècia s'han estipulat en més d'1,6 milions d'euros, dels quals més d'1,1 corresponen a les aportacions del turisme internacional. El centre històric de Venècia, que representa el 12% de l'activitat provincial, ingressa en canvi un 29% del total, davant del 79% de les localitats balneàries, que obtenen un 62%.

Segons el Ciset (2000), a la ciutat es poden distingir diversos tipus de visitants:

- el "turista cultural pur", que pernocta alguns dies a Venècia.
- el visitant ocasional, que visita els atractius culturals partint d'una localitat vacacional balneària, termal, de muntanya o de la llacuna.
- el visitant d'esdeveniments, que arriba mogut per alguna exposició, per la temporada lírica...
- l'etnoturista, que busca centres menors, tradicions populars, etc.

Les noves iniciatives turisticoculturals en l'entorn jueu de Venècia han anat més enllà, i han propiciat que les persones interessades puguin conèixer de molt més a prop el que és i significa la cultura jueva.



També cal destacar el consum cultural dels residents, que descobreixen o redescobreixen alguns aspectes del territori.

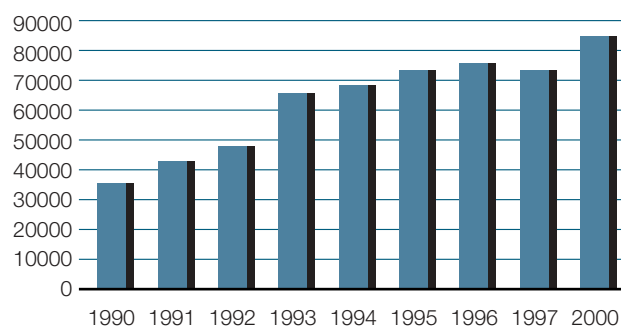
Els mercats tradicionals de Venècia són, a més de l'italià, el mercat europeu (Alemanya, França, Benelux, el Regne Unit, Àustria i els països escandinaus), els Estats Units d'Amèrica i el Japó. Els mercats emergents sobre els quals incideix el pla estratègic de la província són Espanya, Europa de l'Est i les antigues repúbliques soviètiques, Canadà, l'Amèrica Llatina, el sud-est asiàtic, Austràlia i l'Orient Mitjà. Els mercats potencials són la Xina i l'Índia. Pel que fa al centre històric, els principals mercats vinculats al turisme cultural són, pel seu volum, el nord-americà, l'alemany, el francès, l'anglès i el japonès.

El projecte del Ghetto respon a les polítiques de creació de nous productes. En aquest cas, es tracta d'un producte adreçat tant al turisme internacional (especialment el jueu) com a la comunitat local i regional i, dins d'aquest darrer grup, especialment al públic escolar. Pel que fa al turisme internacional, el segment de mercat potencial que suposa la comunitat jueva nord-americana és un dels més importants. Segons l'estudi nacional sobre població jueva, hi ha 5,5 milions de jueus, dels quals 4,3 tenen "forts vincles jueus", la qual cosa significa que celebren les principals festivitats i que pertanyen, com a mínim, a una organització jueva. De tota manera, malgrat l'imaginari preestablert, unes 350.000 persones (272.000 adults i 81.000 nens) viuen en llars on els ingressos es troben per sota dels límits de la pobresa. La mitjana

d'edat és de 42 anys. 1,2 milions de no-jueus viuen en llars jueves, ja que els matrimonis mixtos són freqüents i mostren un creixement important.¹² La comunitat jueva europea, especialment la italiana i la dels països limítrofes, així com la llatinoamericana (sobretot d'Argentina, el Brasil, Mèxic i Panamà), la sud-africana i, evidentment, la israelita, sumen, des del punt de vista turístic, un públic potencialment interessat en el patrimoni jueu.

No tots els jueus són practicants estrictes de les lleis alimentàries que exigeixen el consum de productes *kasher*. Malgrat tot, tant les companyies aèries que volen a Itàlia com alguns hotels d'aquesta destinació disposen de serveis especials per als clients que els demanen.

El Ghetto de Venècia atreu cada any uns 300.000 turistes. Isman (2000) reconeix l'èxit de la gestió del Museo Ebraico per part de Codess Cultura, que ha permès incrementar notablement el nombre de visitants en aquests darrers anys: de 38.903 el 1990 a 83.336 el 2000 (vegeu gràfic 1). Un 25% dels visitants són estrangers i un 30% són grups escolars (que hi entren a preu reduït). Tres de cada quatre visitants compren el bitllet combinat per al museu i la visita guiada pel Ghetto.



Taula 1. Nombre de visitants del Museo Ebraico di Venezia. Fonts: Codess Cultura/COSES - Fondaco.

No s'ha de menysprear la importància del Ghetto en relació amb el turisme intern, ja que un 75%

10. El sàbat és el dissabte, el dia més sagrat del judaisme i que recorda la creació.

11. Ferraro L. (1999). "L'intolleranza dei Lubavitch" a *L'Espresso*. 4.11.99.

12. Aquestes dades s'han extret de l'article publicat pel rabí Feinstein (2004), de la sinagoga universitària de Los Angeles.

dels visitants del Museo Ebraico són italians interessats a conèixer una part del seu llegat històric. Alguns d'aquests italians també pertanyen a la comunitat jueva, arrelada especialment a ciutats com Bolonya, Milà i Roma. Segons les dades facilitades per COSES ¹³ – FONDACO TURISMO per a l'any 2000 (vegeu taula 2), el Museo Ebraico ocupa el dotzè lloc entre els museus de Venècia i els seus visitants representen l'1,62% de les visites culturals que s'hi fan.

Palazzo Ducale	1.230.834
Procuratoria San Marco	1.350.000
Torre Orologio	385.000
Palazzo Grassi	382.909
Accademia	364.413
Guggenheim	266.404
Correr	170.773
Scuole	154.242
Ca' Rezzonico	120.619
S.Giorgio	115.000
Museo del Vetro	106.464
Museo Ghetto	83.336
Archeologico	79.926
Ca' D'oro	71.666
Fortuna	47.429
Museo Navale	39.641
Biblioteca Marciana	37.191
Museo del Merletto	28.405
Querini Stampalia	26.059
Palazzo Mocenigo	19.389
Museo di Torcello	18.738
Ca' Pesaro	16.185
Museo Storia Naturale	13.695
Museo Bizantini	7.127
Museo Orientale	2.805
Fondazione Cini	2.146
Casa Goldoni	1.889
Pinacoteca Manfrediniana	881
Total	5.143.166

Taula 2. Estadística de visitants als museus de Venècia. Any 2000. Fonts: COSES (Consorzio per la Ricerca e la Formazione) - FONDACO TURISMO.

Segons la valoració de la comunitat Lubavitch sobre els assistents a les sessions i al sopar del sàbat fet al restaurant Gam Gam, predominen els jueus

nord-americans i europeus, així com els israelites, sud-africans i llatinoamericans.

De tota manera, si es valoren les dades disponibles de la Província de Venècia per al 1997 (vegeu taula 3), segons la titularitat jurídica dels museus i la mitjana de visitants establerta per a la regió, les dades obtingudes pel Museo Ebraico superen de bon tros la mitjana provincial. El 1997, 5.079.000 visitants van entrar als museus del Vèneto. Un 75,7% correspon a les visites de museus de titularitat pública, un 23,3% a les visites de museus de titularitat privada i un 1,1% a d'altres categories. Les xifres obtingudes permeten precisar que els museus públics reben una mitjana de 32.600 persones, mentre que els privats en reben 19.300. Val a dir que els museus privats són més petits que els públics. Els museus municipals són els que reben més assistència de públic, amb un 58,5%, seguits dels museus estatals amb un 14%, els museus religiosos amb un 10,0% i els museus de fundacions amb un 6,5%. La resta absorbeixen un percentatge que gira al voltant del 10,1%. La ciutat de Venècia absorbeix gairebé el 50% del flux de visitants dels museus vènets. El 1997, el Museo Ebraico va assolir la xifra de 72.831 visitants, amb la qual cosa va duplicar la mitjana regional per als museus públics i quasi va quadruplicar l'establerta per als museus privats.

Titularitat jurídica	Percentatge de visitants	Mitjana de visitants
Públic	75,7	32.600
Privat	23,2	19.300
Altres	1,19.641	

Taula 3. Distribució percentual i mitjana de visitants el 1997, en relació amb la titularitat jurídica, als museus del Vèneto. Font: Regione Veneto.

Pel que fa a l'estacionalitat de les visites als museus, està lligada als períodes de més afluència turística del Vèneto, que es corresponen amb el període vacacional de Setmana Santa i estiu, així com amb el període que va de març a maig, especialment intens per les visites escolars, que representen un percentatge significatiu dins la tipologia de visitants dels museus venecians. Les dades faci-



El redescobriments del barri jueu ha promogut el naixement de noves fonts d'ingressos com la dels records turístics.

litades per la Regió del Vèneto per a 1998¹⁴ reflecteixen que, en el cas de Venècia, el 60% de les visites corresponen a visitants individuals, un 32,5% a escolars i un 7,5% a d'altres grups (associacions, etc.). El Museo Ebraico s'ajusta grosso modo a la mitjana.

Els viatges motivats especialment per la cultura solen tenir una durada més llarga que els fets pels turistes amb interès ocasional. Això afavoreix la inclusió del Ghetto en els paquets dirigits als turistes internacionals que realitzen estades més llargues a la ciutat o en els paquets especialitzats en turisme cultural jueu, que complementen la visita del Ghetto amb la dels llocs més visitats de la ciutat (la plaça Sant Marc i el Palau Ducal). Alguns operadors ja adapten el circuit urbà i el tematitzen en relació amb els interessos del grup.

Els viatgers que formen part del segment del turisme cultural volen saber coses sobre les destinacions que visiten, de manera que se n'informen per canals diferents abans d'iniciar el viatge i, posteriorment, utilitzen fonts locals per complementar-la. En aquest sentit, s'han creat punts d'informació sobre el Ghetto a Internet, tant a les pàgines oficials de promoció turística de Venècia (www.comune.venezia.it) com a pàgines específiques (www.venice-ghetto.com o www.jewishvenice.org) impulsades per la comunitat mateixa.

La promoció i la comercialització

La promoció turística recau tradicionalment sobre els organismes públics, en aquest cas sobre el govern municipal i el regional. Les inversions fetes en els darrers anys al Ghetto i al cementiri jueu del Lido n'han permès la posada en valor i la transformació en un producte cultural i turístic que es comer-

cialitza com el primer Ghetto del món. La clau de l'èxit ha estat la coordinació.

En aquest sentit, cal destacar una de les iniciatives de treball en xarxa per a la promoció i la comercialització de la ciutat: *Venezia, Laboratorio di Cultura*. Tant la comunitat jueva com el Museo Ebraico hi participen activament. Per a l'ens de promoció turística de la ciutat, l'agenda cultural suposa un element fonamental tant per als operadors turístics, que poden programar viatges específics o ampliar l'oferta bàsica o complementària dels seus paquets, com per als turistes que planifiquen el seu viatge o que, quan arriben a la destinació, volen saber quines activitats s'hi fan.

L'administració municipal ha posat en marxa la *Venice Card* (www.venicecard.it), un instrument per a la gestió del control de fluxos de visitants dirigit especialment als grans operadors turístics. Aquesta iniciativa està gestionada per una societat controlada en un 70% pel Comune i en la qual participen les principals empreses de gestió de serveis públics adreçats al turista. La *Venice Card* permet oferir un bitllet únic per accedir als serveis turístics més destacats de la ciutat, entre els quals es troba el Museo Ebraico. L'objectiu principal és la millora de la gestió dels fluxos de visitants al centre històric, sense deixar d'invertir en la seva promoció i comercialització, per tal que aquest passi constitueixi un regulador real de la visita a Venè-

13. COSES, el *Consorzio per la Ricerca e la Formazione*, es va crear el 1967 com un consorci entre el *Comune* i la *Provincia di Venezia* per fer anàlisis, estudis i avaluació de projectes.

14. Bernardi L. (s/d). Indagine sui musei Veneti 1998-99. <http://www.regione.veneto.it/cultura/IndagineMuseiVeneti/index.htm>

cia. La venda de la *Venice Card* s'ha limitat a 30.000 passis per dia, que és l'indicador màxim de capacitat de càrrega del centre històric. Hi ha dues tarifes: la sènior, per als majors de 30 anys, i la júnior, per als menors de 30 anys. Els menors de 4 anys hi accedeixen de forma gratuïta. Aquesta targeta presenta diverses versions per tal de satisfer totes les exigències. La *Venice Card Blue* inclou el transport públic i l'ús dels urinaris públics;¹⁵ la *Venice Card Orange* inclou els museus, el transport públic i els urinaris. La durada pot ser d'un dia, de tres o de set. Els titulars de la targeta disposen de descomptes, especialment en restaurants i botigues, així com d'alguns beneficis, com ara una assegurança (vegeu taula 4). Disposen de gratuïtat els acompanyants de persones disminuïdes, els guies i els intèrprets turístics que acompanyen grups i els membres de l'ICOM. Els qui adquireixen la *Venice Card* en línia i els qui tenen el *Pass Trenitalia* gaudeixen d'un descompte.

Els qui tenen la *Venice Card* accedeixen al Museo Ebraico a preu reduït.

Una altra iniciativa singular és la Jornada Europea de la Cultura Jueva (www.jewishheritage.org), que s'ha dut a terme de forma continuada des de l'any 2000 i que ha adquirit una dimensió considerable en molt poc temps. Les quatre organitzacions coordinadores són B'nai B'rith Europa, l'Agència de Turisme del Baix Rin (ADT-Alsàcia), el Consell Europeu de les Comunitats Jueves i la Xarxa de Jueries d'Espanya. La finalitat que es persegueix és promoure la conservació del patrimoni jueu, part integrant de l'europeu, i promoure'n també el coneixement per tal de combatre els prejudicis i la intolerància, de manera que sigui possible un diàleg constructiu amb altres cultures. En aquest sentit, cal destacar que la visita al Ghetto es va incloure també en el programa del Jubileu 2000 (www.giubileovenezia.it), tant a l'itinerari urbà que sortia de Sant Marc, denominat "Fundamente Nuovo", com al recorregut per la *Riviera de Brenta* cap a Venècia, i es va introduir com el símbol ecumènic que volia oferir la ciutat en el context d'aquest esdeveniment.

La Jornada Europea de Cultura Jueva té lloc el primer diumenge de setembre i s'ha convertit en el dia de portes obertes a sinagogues, barris, banys



rituals, museus, exposicions, cementiris i monuments, així com en un dia de concentració d'activitats com ara exposicions, concerts, lectures, visites guiades, tallers infantils, etc. La convocatòria se sol fer cada any sota un lema comú que, en l'edició passada, va ser "Judaisme i art a Europa". En el cas d'Itàlia, els promotors són la Unione delle Comunità Ebraiche, que actua sota l'auspici de la Presidència de la República i el patrocini del Ministeri per als Béns i l'Activitat Cultural. L'any 2003, els esdeveniments i les activitats fetes a 36 localitats italianes de 13 regions diferents van acollir cinquanta mil visitants dels cent vint mil que hi van participar a tot Europa; un 41,66% del total del continent, la qual cosa posa de manifest el seu potencial.

En el cas concret de Venècia, se solen organitzar activitats entre les 10 i les 7 de la tarda. El 2 de setembre de 2003 es van fer visites al museu i a les sinagogues, es van presentar taules amb menjar tradicional i es van vendre dolços típics de Pasqua. A la sinagoga Levantina es va organitzar una mostra d'Hagadot¹⁶ i, al Campo del Ghetto, una mostra fotogràfica de *matzà*. També es van fer visites a l'antic cementiri jueu del Lido entre les 10.30 h i les 12.00 h del migdia.

Gràcies al treball en xarxa dels organismes que van crear la Jornada Europea de la Cultura Jueva, s'ha posat en marxa l'"Itinerari europeu del patrimoni jueu", impulsat per l'Institut Europeu d'Itineraris Culturals del Consell d'Europa i presentat públicament al juny del 2004. L'objectiu fonamental és donar a conèixer aquest llegat i afavorir-ne l'ac-

El desenvolupament, des de la dècada de 1970, de la indústria turística al voltant de la comunitat jueva de Venècia ha generat que aquesta ja hagi estat integrada en els circuits turisticoculturals, i s'hagin creat recorreguts i entitats com el Museo Ebraico.

cessibilitat, la promoció i la comercialització turística. El patrimoni jueu venecià forma part d'aquest projecte.

Una altra de les accions que es fan a la ciutat i que contribueixen a la promoció del Ghetto és la institució del 27 de gener com el Dia de la Memòria (*Giorno della Memoria*), per mitjà de la promulgació de la Llei de 20 de juliol de 2000 n.211 ¹⁷, en record de la Shoah (extermini i persecució del poble jueu) i dels deportats militars i polítics italians als camps de concentració nazis. Durant aquesta celebració es fan activitats per tota la ciutat.

Per als operadors turístics que ofereixen Venècia, el Ghetto apareix com un nou itinerari urbà. Quant als operadors turístics especialitzats en turisme jueu, la majoria dels paquets de touring o circuit entre ciutats que ofereixen Itàlia, generalment amb una durada d'entre 7 i 14 dies, inclouen dues nits a la ciutat i la visita del Ghetto (per exemple, www.kasherexpeditions.com o www.jewishitaly.net). Els desplaçaments a diferents ciutats italianes que conserven evidències del seu llegat cultural jueu se solen fer amb autocar, tot i que també es poden fer amb avió. Una altra modalitat és la dels creuers dirigits específicament a la comunitat jueva, com és el cas de Kasherica/Celebrity Europe (www.kasherica.com), que fa un creuer de Barcelona a Venècia amb un servei kasher sota la supervisió del Consell Rabínic Ortodox de Broward i Palm Beach (Florida, els Estats Units). El segment dels creuers pel Mediterrani està experimentant un creixement important aquests darrers anys. En el cas de Venècia, la creació de la nova estació marítima i la coordinació de serveis (connexió amb l'aeroport, atenció als passatgers, logística, càtering, etc.) en contribuirà al desenvolupament. Els circuits i els creuers són paquets de comercialització fàcil, tant per als operadors turístics com per a les agències minoristes especialitzades en turisme jueu.

Amb motiu de les festivitats jueves, especialment de la Pasqua (*Pessah*), alguns operadors turístics especialitzats (per exemple, www.leisuretime-tours.com) ofereixen paquets d'estades a Venècia en hotels amb servei de cuina *kasher* per als jueus ortodoxos, com és el cas de l'Hotel des Bains al Lido, que ofereix aquest servei sota la supervisió del rabí de Milà. Els operadors turístics també orga-



nitzen viatges d'estiu, de celebració del *bar o bat mitzvà*, de lluna de mel o, fins i tot, viatges per a solters.

En els últims anys han aparegut guies especialitzades sobre el patrimoni jueu d'Itàlia, com per exemple la *Padania Judaica*, escrita per Alberto Castaldini i editada per Sometti, o la col·lecció de monografies editada per Marsilo i dedicada als itineraris hebraics per Llobardia, el Vèneto i el Friül-Venècia Júlia. Els itineraris temàtics sobre patrimoni jueu del Vèneto inclouen visites a barris jueus, sinagogues, oratoris i cementiris que es troben distribuïts entre les localitats de Mestre, Conegliano, Vittorio Veneto, Pàdua, Rovigo i Verona. L'octubre de 2002 va tenir lloc a Trieste el congrés sobre itineraris jueus d'Itàlia (*Itinerari ebraici in Italia*), en el marc de les accions per promoure el patrimoni

15. Un dels grans problemes del centre històric de Venècia era la manca d'urinaris públics, una necessitat que es va cobrir amb la instal·lació d'una xarxa d'urinaris a punts diferents de la ciutat. Els beneficis que generen reverteixen en la millora de la ciutat. En alguns mitjans se'ls ha anomenat "pipi-taxa".

16. L'Hagada és el relat que es llegeix durant la celebració dels sopars dels dos primers dies de Pasqua (*Séder de Pessah*) i que narra la sortida dels jueus d'Egipte. En aquesta festa es consumeixen aliments que també recorden l'esclavatge a Egipte.

17. Publicada a la *Gazzeta Ufficiale* n. 177 del 31 de juliol de 2000.

Imatge del documental Chatzer: rostres i històries dels jueus de Venècia (Carlo Hintermann, 2004) que presenta una visió inèdita de la ciutat italiana tot aprofundint en les seves arrels històriques, més enllà dels estereotips.



jueu del Friül– Venècia Júlia. D'altra banda, Internet ofereix una guia especialitzada que recull tots els monuments, museus i restaurants del país: www.jewishitaly.org. Tal com s'ha comentat abans, hi ha pàgines web dedicades específicament al Ghetto, com ara www.venice-ghetto.com o www.jewishvenice.org.

Conclusions

Cal fer notar que el Ghetto s'ha convertit en un producte cultural adaptat al consum cultural i turístic dels ciutadans i els visitants de la ciutat de Venècia. S'ha convertit en un producte propi del centre històric, amb equipaments com el Museo Ebraico (amb cafeteria i botiga pròpies), les sinagogues adaptades a la visita, l'hotel Locanda del Ghetto, el restaurant Gam Gam, la botiga d'artesanía David's Shop... En definitiva, una agrupació d'empreses que respon a una estratègia de tematització d'un sector de la ciutat amb finalitats educatives, culturals i turístiques. A més, el Ghetto constitueix un nou atractiu per al turisme de les zones balnearies de la ciutat que, en el cas del Lido, disposa també dels cementiris jueus, el més antic dels quals ha estat recuperat recentment.

Les accions fetes els darrers anys en favor de la conservació i la posada en valor del patrimoni, així com la gestió dels recursos per fer-los més accessibles, representen un triomf que ja recull Isman

(2000) quan presenta el cas del *Museo Ebraico* com un exemple reeixit de la gestió cultural veneciana. De fet, aquest equipament ocupa el dotzè lloc a la llista dels museus més visitats de la ciutat, segons les dades disponibles per al 2000. De tota manera, cal millorar les accions de promoció i comercialització, especialment pel que fa a l'atenció al ciutadà que fa el viatge pel seu compte, sobretot el turista europeu que, a diferència del nord-americà o el japonès, no sol arribar amb grups organitzats.

Els propers anys, el Comune di Venezia farà una campanya de promoció del Ghetto com un nou producte cultural i turístic juntament amb la resta d'organismes implicats, en especial la mateixa comunitat jueva impulsora del projecte. La participació en xarxes com el Venezia Laboratorio di Cultura, la Venice Card o la Jornada Europea de la Cultura Jueva permet optimitzar la gestió del Ghetto i, alhora, contribuir a promocionar-lo. Per millorar-ne la promoció, caldria establir estratègies conjuntes que permetessin optimitzar les accions de comercialització del patrimoni jueu d'Itàlia, com s'ha fet amb l'espanyol a partir de la Xarxa de Jueus d'Espanya (www.redjuderias.org), que compta amb el suport de Turespaña per a la presentació en fires especialitzades i l'organització de viatges de familiarització o de premsa, a més de gaudir d'un espai especial al seu web, tant al general (www.tourspain.info) com a l'específic, orientat al mercat nord-americà.

D'altres ciutats europees estan seguint processos similars al de Venècia per a la recuperació dels seus barris jueus o guetos. És el cas de Barcelona, Cracòvia, Còrdova, Girona, París, Praga i Toledo.

BIBLIOGRAFIA

BALDE, M. (2002) *Da turisti a stakeholders - Sviluppare la capacità relazionale dell'offerta turistica di Venezia*. Venècia: Fondazione Venezia2000-Cultura e impresa. <http://www.fondazionevenezia2000.org/>

BERNADI, L. (s/d). *Indagine sui musei Veneti 1998-99*. <http://www.regione.veneto.it/cultura/IndagineMuseiVeneti/index.htm>

BOULTON, S.; CATLING, C. (1995). *Venice and the Veneto: Eye-witness Travel Guide*. Londres: Dorling Kindersley.

CISSET (2000) *Regione del Veneto. Programma di Promozione Turistica Triennale 2001-2003*. Giugno 2000. Venècia: Università Ca' Foscari de Venècia.

COSES (2003) *Venezia Laboratorio di Cultura. Indagine sulla dimensione economica dell'offerta culturale a Venezia*. Maggio 2003. Venècia.

HERBERT, D. (ed.) (1995) *Heritage, Tourism and Society*. Londres: Pinter.

FEINSTEIN, M.T. (2004) "¿Cuántos hay en Estados Unidos? Tema de debate: Los judíos en Estados Unidos". *La Vanguardia*. [Barcelona] (Diumenge, 14 de març de 2004), p. 47.

ISMAN, F. (2000) *Venezia, la fabbrica della cultura*. Venècia: Marsilio Editori. <http://www.fondazionevenezia2000.org/>

JUAN TRESSERRAS (2004) "La tematización de las ciudades: el uso de la cultura en las estrategias de desarrollo local y promoción del turismo urbano". *Revista Turismo y Sociedad*. Vol. VI. Núm. 3. Facultat d'Administració d'Empreses Turístiques i Hoteleres de la Universitat Externado de Colòmbia. Bogotá (Colòmbia).

KIRSHENBALTT-GIMBLETT, B. (1998) *DESTINATION CULTURE: TOURISM, MUSEUMS AND HERITAGE*, Berkeley: University of California Press.

NURYANTI, W. (1996). 'Heritage and Postmodern Tourism'. *Annals of Tourism Research*, 23 (2): 219-260.

PROVINCIA DI VENEZIA (2001) *Comportamento di spesa e soddisfazione dei turisti nella Provincia di Venezia*. Veneci@ opportunità / Ciset / Ufficio italiano dei Cambi / Doxa.

REGIONE VENETO (2003) *Il programma regionale di sviluppo. Il Veneto all'apertura del nuovo millennio: Struttura e dinamica*. Segreteria Regionale agli Affari Generali, Unità di Progetto Statistica.

ROJEK, C.; URRY, J. (1997) *Touring Cultures: Transformations of Travel and Theory*. Londres/Nova York: Routledge.

RULLANI, E.; MICELLI, S; DI MARIA, E. (2000) *Città e cultura nell'economia delle reti*. Bolonya: Il Mulino.

RYAN, C. (ed.) (1997) *The Tourist Experience: A New Introduction*. Londres: Sage.

STERNBERG, E. (1997) The Iconography of the Tourism Experience. *Annals of Tourism Research*, 24, 4: 951-969.

SELWYN, T. (Ed) (1996) *The Tourist Image: Myths and Mythmaking in Tourism*. Chichester: John Wiley.

URRY, J. (1990) *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. Londres: Sage.

URRY, J. (1995) *Consuming Places*. Londres/Nova York: Routledge.

VENTURI, M. (1994) *Grandi eventi. La festivalizzazione della politica urbana II*. Venècia: Cardo Editore.

ZANON, G.; DI MARIA, E; RUSSO, P.; ZECCHIN, F. (2002) *Venezia Laboratorio di cultura. Indagine sulla dimensione economica dell'offerta culturale a Venezia*. Rapporto Coses n. 79.